

ILDEFONSO (italice), ILDEFONSE (gallice), ILDEFONSO (hispanice), ILDEFONS (germanice): Hildefonsus, Hildefonsi, vel, ex usu Ecclesiae, Ildefonsus, Ildefonsi, masc.

Vitiosa autem omnino est exarandi ratio cum *ph* littera, quasi agatur de nomine Graecanico, cum sit e fonte Germanico derivatum. Atque etiam in vetere titulo (Diehl, 1906) *f* litteram, non *ph* est cernere (3).

Hoc nomen componitur e vocabulis Germanicis *hild* et *funs*, quorum altero *praelium*, altero *promptus* significatur; quapropter vir *promptus ad praelium* hoc nomine appellatur (4).

IOSEPHUS LÖW

« GLORIA PATRI IN HONOREM SANCTI FLORIANI ET SANCTAE AGATHAE ».

DE INVOCATIONE, EX ANTIQUA TRADITIONE TRANSALPINA,
IN QUIBUSDAM PROVINCIIS HODIE QUOQUE CONSERVATA.

Constitutiones nostrae, sub n° 429, inter preces quae examen conscientiae vespertinum sequuntur, ponunt triplicem seriem doxologiae « Gloria Patri », « in honorem sanctorum patronorum nostrorum, in honorem s. Joseph et s. Caetani pro beneficiis Providentiae, et in honorem s. Alfonsi et sanctorum nostrorum ». In aliquibus provinciis Europae septentrionalis additur unum « Gloria Patri » « in honorem s. Floriani et s. Agathae ».

De hac peculiari invocatione pauca quaedam proponere libet.

I. DE SANCTO FLORIANO.

S. Florianus martyr authenticus est, an. 304, temporibus scilicet Diocletiani, in civitate Lauriacum, nunc Lorch, prope oppidum Enns in Au-

(3) E. DIEHL, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, Berlin 1925-1931.

(4) Notamus ex.gr. e quibusdam aliis operibus quae hoc sibi proponunt ut nomina explicant, haec pauca de nomine Ildefonso:

E. WASSERZIEHER - K. LINNARTZ, *Hans und Grete. Zweitausend Vornamen erklärt*¹⁴, Bonn-Hannover-Stuttgart 1955, 43: « Hildefons, westgotisch. Bedeutet kampfbereiter, williger Kämpfer. Entlehnt spanisch Ildefonso; er kam erst spät aus Spanien in seine Heimat zurück; in Spanien ist er beliebt im Andenken an den hl. Ildefons, Erzbischof von Toledo, † 667. »

RECLAMS *Namenbuch*² ed. TH. HERRLE, Leipzig 1941, 32. « Hildefons, Ildefons, althochdeutsch *hiltja - funs*: zum Kampf bereit, willig. » - Cfr seriem nominum Hildebald, Hildebert, Hildebrand, Hildeger, Hildegrim, Hildemar, Hilderich, Hildewart, Hildewin. E contra: Alfons, Alfred, etc.

stria Superiore (Oberösterreich), cum aliis sociis quadraginta morte violenta oppressus. E ponte enim flumini Aniso (Enns) imposito in aquam praecipitatus est (1).

Notitia de martyre Floriano in primitivam recensionem sic dicti Martyrologii Hieronymiani recepta, in recensiones posteriores, et in Martyrologia « historica » transivit, ex quibus demum in Martyrologium romanum pervenit (2).

In loco autem non ita longe ab Aniso distante aevo merovingio, ut videtur, at certo carolingio (saec. VIII) sanctuarium prope sepulcrum martyris exsistebat, una cum cella seu monasteriolo, quod, superatis devastationibus et destructionibus Avarorum et Hunnorum, an. 1071, in Canonicorum regularium a s.o Augustino sedem conversum est, sub nomine ipsius martyris : Sankt Florian. Domus canonica et ecclesia, ut nunc conspiciuntur, inter celeberrima et magnificentissima artis monumenta quae « baroca » praedicatur, iure numerantur (3).

Cultus publicus et liturgicus s.i Floriani iam saec. IX sat diffusus erat; extendebatur versus orientem, ope missionis ecclesiarum Passaviensis (Pas-

(1) Notitiae breves, totum argumentum complectentes, inveniuntur in melioribus collectionibus « encyclopaedicis »: sufficit nominare paucas quasdam: F.G. HOLWECK, *A biographical Dictionary of the Saints*, St. Louis 1924, 390. - M. HERRWIESER, *Florian*: LThK IV (1932) 42-43. - A. AMORE, *Floriano* (santo): *Enc. Catt.* V [1950] 1454-1455. - O. WIMMER, *Handbuch der Namen und Heiligen*, Innsbruck 1956, 193-194 *Florian*. - Ueberiores notitiae habentur ex. gr. apud E. TOMEX, *Kirchengeschichte Österreichs*, I *Altertum und Mittelalter*, Innsbruck 1935, 30-32, cum adnotationibus et notitiis bibliographicis.

De nomine « Florianus » cfr ex. gr. C. EGEER, *Lexicon nominum virorum et mulierum*. Roma 1957, 76.

De civitate romana *Lauriacum* (Laureacum) consulantur opera quae archaeologiam classicam et historiam romanam provinciae « Noricum » describunt. - Notetur K. PRÜMM, *Religionsgeschichtliches Handbuch für den Raum der altchristlichen Umwelt*, Freiburg 1943, VII *Die Donauprovinzen*, cum bibliographia; *Lauriacum* 772, 787. - *Die bildende Kunst in Österreich*, I *Voraussetzungen und Anfänge* (ed. K. GINHART), Baden 1936, R. EGGER, *Die frühchristl. Kunst in Österreich* 123-136. - EUGIPIUS, *Das Leben des hl. Severin* Linz 1947, Anhang R. NOLL, *Denkmäler des frühen Christentums in Österreich* 11-28. - *Descriptio linearis historica archaeologica*: vide in G. DEHIO, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, II. *Abteilung Österreich*, 2 *Wien, Niederösterreich, Oberösterreich, und Burgenland* (ed. D. FREY - K. GINHART), Berlin - Wien 1935, 455-458 *Enns*.

(2) H. DELEHAYE et H. QUENTIN, *Martyrologium Hieronymianum, Textus et commentarius perpetuus = Acta Sanctorum Novembris*, tomi II pars posterior, Bruxelles 1931, 229-230. - H. QUENTIN, *Les Martyrologes historiques du Moyen Age*, Paris 1908, vide indicem. - H. DELEHAYE et socii Bollandiani, *Martyrologium romanum... scholiis historicis instructum = Propylaeum ad Acta Sanctorum Decembris*, Bruxelles 1940, 171. - H. DELEHAYE, *Les origines du culte des Martyrs*², Bruxelles 1933, vide indicem. - R. AIGRAIN, *L'hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*, Paris 1953, 38. - *Passio* in BHL, 3054-3058; ed. B. KRUSCH in *Mon. Germ. hist. Script. rer. merov.* III 65-71.

(3) G. LÖW, *Sankt Florian*: *Enc. Catt.* X [1953] 1780-1782. - *Die bildende Kunst in Österreich* II-V, Baden 1937-1939, passim. - G. DEHIO, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, II. *Abteilung Österreich*, 2 *Wien, Niederösterreich, Oberösterreich, und Burgenland* (ed. D. FREY - K. GINHART), Berlin-Wien 1935, 559-566 *St. Florian*. - *Canonicorum regularium sodalitates* (ed. P. FANK), Vora 1954, 74 textus, 72-74, 88 imagines. - Abundantes notitiae bibliographicae apud L.H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des Abbayes et Prieurés* II, Macon 1939, 2679-2680 *St. Florian*. - Exsistunt opuscula minora, quibus domus canonica et ecclesia cum suis artium operibus singillatim describuntur.

Celebritatem peculiarem addidit monasterio Antonius Bruckner, artis musicae heros eximius, et interpres organi subtilissimus; sub « suo » organo (« Brucknerorgel ») sepultus iacet († 1896).

sau) et Salisburgensis (Salzburg), usque ad planitiem pannonicam (Hungaria), dum versus occidentem regiones penetrabat a tribubus germanicis Baiuvaris et Alamannis habitatos. Vel, si modernis nominibus limites cultus s.i Floriani designare praeferatur, iidem comprehenderunt modernas respublicas Sloveniam (Iugoslavia) et Austriam ex una parte, et ex altera regiones meridionales rei publicae Germaniae occidentalis, Alsatiam et Helvetiam linguae germanicae (4).

Mediae aetatis homines Florianum, quem ex Passione centurionem romanum fuisse noscebant, sub imagine « equitis » (chevalier, cavaliere, caballero, knight, Ritter) contemplari solebant, consociantes eum saepius in operibus artis cum s.o Georgio martyre. Factum est ut versus finem eiusdem aetatis et intra limites supra notatos s. Florianus ut equitum seu nobilium patronus et intercessor apud Deum valde potens habitus sit (5).

Hac eadem aetate, id est, versus finem saec. XV, dum tempora aurea « equitum » propter mutatas condiciones sociales et militares declinarent, s. Florianus novum patronatum adeptus est, semper inter limites geographicos supra indicatos, patronatum scilicet *contra ignem et incendia*. Immo, sub hoc novo titulo per saecula posteriora veneratissimus erat, imaginibus depictis vel sculptis per ecclesias multiplicatis. Insignis figura militis (« equitis »), qui ex vase quodam aquam super aedificium igne ardentem effundit, invenitur etiam per domos et stabula. In tota illa regione Europae centralis, quam

(4) Non est hic locus, historiam texere operis missionis quod Passau et Salzburg saec. IX-XI exercuerunt; consulantur libri historiae ecclesiasticae. Notatu dignum est, cultum s.i Floriani versus orientem omnino iisdem limitibus contineri quibus ipsum missionale opus. Potentiae sive religiosae sive politicae metropolitae salisburgensis, in illis saeculis expansionis missionariae usque ad portas Hungariae, recens inventum est magnificentum testimonium: crypta et fundamenta ecclesiae cathedralis, a quinque navibus, quae in excavationibus huius anni (1957) in Salzburg, extra et intra ecclesiam cathedralem nunc existentem inventa sunt, et miram magnitudinem ac artis perfectionem tradunt. Auctor huius aedificii sacri, secundi in eodem loco, fuit archiepiscopus Liuphram (836-859), qui cum praedecessoribus et successoribus operae missionali apud Carantanos (Slavos) sedulo incubuit. - Populi originis slavi (Sloveni) libenter exceperunt cultum s.i Floriani, in cuius honore in illis regionibus multae exstant ecclesiae et oratoria, saepe super collium vel montium cacumina erecta, uti mos erat harum gentium.

Cuius opus fuerit cultum s.i Floriani versus occidentem evehere, non plane constat; forsitan monasteriorum qui inde a saec. VIII/IX in illis regionibus valde floruerunt. Ut unum tantum afferamus exemplum: in centro illo scientiae, liturgiae, artis quod fuerat Sankt Gallen (Helvetia), cultus s.i Floriani in libris liturgicis iam inde a saec. IX invecus habetur; cfr E. MUNDING, *Die Kalendarien von St. Gallen, aus 21 Handschriften, neuntes bis elftes Jahrhundert*. I Texte, II Untersuchungen, Beuron 1948-1951 = *Texte u. Arbeiten* I, Heft 36, 38.

Taceri non potest, cultum popularem et liturgicum s.i Floriani etiam per Bohemiam et usque in Poloniam evectum fuisse; reliquiae enim Sancti a Magno Duce Casimiro (1177-1194), qui in Krakow residebat, illuc allatae sunt, ea intentione ut s. miles patronus fieret contra incursiones tunc periculosissimas Tartarorum et Prussianorum aliarumque gentium paganarum. In Officio proprio Poloniae Florianus ita laudatur: « Sicut Ierusalyma Stephano, Roma Laurentio, ita suo gaudet Polonia Floriano ». - BHL 3059-3061, de translatione in Krakow.

(5) Aevo medio, maxime tempore bellorum sub signo Crucis versus Orientem gestorum, militia christiana floruit, et equites inter sanctos milites patronos sibi peculiares elegerunt, ut ex.gr. milites martyres legionis thebaicae, cum s.o Mauritio, qui — pro origine aethiopica, quam putavere — uti « morus » depingebatur, et ideo ad tutandos christianorum exercitus in terra orientali delectissimus apparebat; s. Georgium, quem artis magistri draconis victorem (iuxta legendam) exhibebant, — draco autem non solum ipsum Satanam, sed potestatem paganam, et specialiter mahometanam exprimebat; et nostrum Florianum, ut alios taceamus.

circiter delimitavimus, Florianus hodie quoque inter sanctos popularissimos numerandus est (6).

2. DE SANCTA AGATHA.

S. Agatha, virgo et martyr in Catania, civitate sicula, inter martyres veneratissimos antiquitatis christianae connumeranda est. Passa est, ut communiter asseritur, sub Decio imperatore (249-251), sed eiusdem Passio seu Legenda saec. VI tantum a « fabulatore » quodam (ita clar. mus Delehaye) commixta est e variis elementis, de quorum authenticitate iudicium ferri vix potest. Narratio certe grandiloqua de tormentis a s.a virgine constantissime toleratis, animos populorum vehementer debebat movere; sed vix erui poterit vera ratio, propter quam cultus Sanctae tam rapide per universoni fere orbem christianum divulgatus sit, nisi praeferas hanc rationem in patronatu s.ae Agathae contra ignem et incendia reperire quem antiquum fuisse infra notabimus (7).

Nomen s.ae Agathae inscriptum est iam in primitiva recensione Martyrologii Hieronymiani, et etiam in Calendario antiquo carthaginensi saec. VI, necnon — ut patet — in Martyrologiis « historicis » et, consequenter, in nostro Martyrologio romano (8).

(6) Qualis fuisset cogitationum progressio, vi cuius Florianus e patrono equitum in patronum adversus ignem et incendium converteretur, explanari potest, si mentem advertas ad genus mortis quo affectus fuit: in aquam enim detrusus est. Attamen per quasi mille annos nullum invenitur indicium patronatus contra ignem. Martinus Luther, qua occasione non recorder, dixisse vel scripsisse perhibetur, catholicos « recenter » Florianum in patronum contra pericula ignis recepisse.

Prima artis documenta quibus clare novum hoc patrocinium s.i Floriani testificatur, post medietatem saeculi XV apparent, sed brevi tempore per omnem regionem sui ipsius cultus multiplicantur. Cfr K. KÜNSTLE, *Ikongraphie der christl. Kunst*, II *Ikongr. der Heiligen*, Freiburg 1926, 232-236. - J. BRAUN, *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, Stuttgart 1943, 37-41.

Curiositatis causa e studio F. HATHEYER, *Die Pfarrpatrozinien der Diözesen Österreichs* (*Zeitschrift f. kath. Theologie* 72 [1950] 213-222) has numerorum notas transscribimus: in omnibus dioecesisibus austriacis habentur 27 ecclesiae paroeciales sub titulo s.i Floriani (Salzburg et Innsbruck 1; Gurk-Klagenfurt 3; Wien 4; Sankt Pölten 5; Seckau-Graz 6; Linz, ubi locus martyrii et sepulturae s.i Floriani invenitur, et ipsum monasterium canonicale Sankt Florian, 7). Ecclesiae filiales et oratoria s.o dicata non sunt numerata, multo minus altaria.

(7) Intentionis nostrae esse non potest, bibliographiam completam s.ae Agathae proponere; notabuntur opera vel studia quaedam maioris momenti, vel quae expositioni nostrae magis convenient.

Incipiamus iterum cum collectionibus quibusdam « encyclopaedicis », e quibus notitiae quamvis breves, tamen quodammodo plenae excerpri possunt. - P. ALLARD, *Agathe* (Sainte): *Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie chrétienne* I, 1 (1907) 848-850. - A. DUFOURCO, *Agathe* (Sainte): *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* I (1912) 909-910. - J.P. KIRSCH-A. STURM, *Agatha*: *LThK* I (1930) 126-127 (Kirsch partem hagiographicam, Sturm partem quam « folkloristicam » vocant, scripsit). - M. SCADUTO-K. RATHÉ-P. TOSCHI, *Agata*: *Enc. Catt.* I [1949] 432-436 (Scaduto partem hagiogr., Rathé partem iconographicam, Toschi « folkloristicam » scripsit). - H. DÖRRIE, *Agatha*: *Reallexikon f. Antike u. Christentum* I (1950) 179-184. - F.G. HOLWECK, *A biographical Dictionary of the Saints*, St. Louis 1924, 29. - O. WIMMER, *Handbuch der Namen und Heiligen*, Innsbruck 1956, 93-94 *Agatha*. - Passio in BHL 133-138. - De nomine « Agatha » cfr ex.gr. C. EGGER, *Lexicon nominum virorum et mulierum*. Roma 1957, 6.

(8) H. DELEHAYE et H. QUENTIN, *Martyrologium Hieronymianum, Textus et commentarius perpetuus = Acta Sanctorum Novembris*, tomi II pars posterior, Bruxelles 1931, 78. - H. LIETZMANN, *Die drei ältesten Martyrologien*², Bonn 1911 = *Kleine Texte* N° 2, 6. - H. QUENTIN, *Les Martyrologes historiques du Moyen Age*², Paris 1908, vide indicem. -

In Sacramentariis antiquis saec. VII-X, sive pure romanis, vel gallicanis, aut mozarabicis, sive permixtis, Missa s.ae Agathae cum variis formulis habetur; item in ceteris libris liturgicis eiusdem temporis, ut sunt lectionaria, sermonaria, et alii (9).

Saltem ab initio saec. VI s. Agatha in ipsa Urbe nota erat, et in eius honore mox plures ecclesiae dedicateae sunt, inter quas notissima S. Agatha Gothorum, quam s. Gregorius Magnus ex ariano cultui catholico restituit. Idem summus Pontifex, ut perhibetur, nomen s.ae Agathae (et s.ae Luciae, alius martyris siculae) in Canonem romanum invexit, quod non deest etiam in Canone ambrosiano. In litaniiis quoque Sanctorum virgo catanensis invocatur, desideratur tamen in perantiquis litaniiis « commendationis animae » (10).

In toto occidente catholico, iam inde a saec. VII/VIII, s. Agatha, cum s. is Petro (Paulo), Ioanne Baptista, Stephano, Laurentio, Martino, cultu liturgico simul ac populari, eximio sane modo honorata est. Haec venera-

DELEHAYE et socii Bollandiani, *Martyrologium romanum ... scholiis historicis instructum = Propylaeum ad Acta Sanctorum Decembris*, Bruxelles 1940, 78.

(9) Veniam nobismet ipsis facimus praetereundi librorum antiquorum liturgicorum mentiones particulares, scilicet editionum sacramentariorum, lectionariorum, sermonariorum aliorumque id generis, quippe qui ex una parte iis qui rerum liturgicarum expertes sunt, non necesse sit, ex altera parte longa nominum series nihil dicat iis qui ab his rebus extranei sunt. et quia — ut etiam hoc fateamur — bene novimus, in librorum collectionibus domuum nostrarum opera peculiaria huius generis vix haberi possunt.

Hoc unum tantum memorari volumus: M. FEROTIN, *Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes*, Paris 1912, 129-132 *Missa in diem s. Agathae*; in aliquibus orationibus alluditur ad « ignes », « incendia », aliaque huiusmodi, ut « Deus qui ... cives suos a voracis ignis combustionibus liberat... », ut demonstramus, patronatum s.ae Agathae contra ignem et incendia antiquum esse. Sed de hoc loquemur infra.

(10) Ecclesiae s.ae Agathae in Urbe: E. DONCKEL, *Außerrömische Heilige in Rom*, Luxemburg 1938, 9-12. Prima ecclesia, Sanctae nostrae dicata, fuit illa a Papa Symmacho (498-514) in Via Aurelia, extra urbem, exstructa; missa s.ae Agathae in Sacramentario « gelasiano » sub die 5 II potest esse missa dedicationis, et dies festivus anniversarius ipsius dedicationis romanae. Recordatur auctor, an. 512 diem 5 II dominicam fuisse, diem scilicet quo iuxta morem tunc vigentem dedicationes fiebant.

De ecclesiae s.ae Agathae Gothorum exstat magna opera collectiva: C. HUELSEN, C. CECHELLI, G. GIOVANNONI, H. MONNERET DE VILLARD; A. MUÑOZ, *S. Agata dei Gotti*, Roma 1924. Ricimer, magister militum, consul, exercitus dux, arianus, certe basilicam s.ae Agathae exornavit, communiter tenetur eum etiam fundatorem aedificii sacri fuisse, quod tunc forsitan exstructum esset an. 467-470. Gregorius Magnus, ut ipse attestatur, ecclesiam cultui catholicae reddidit, et hac occasione nomen Agathae in Canonem introduxit (cum s.a Lucia).

De ceteris Urbis ecclesiis s.ae Agathae dicatis vide ex-gr. CH. HUELSEN, *Le Chiese di Roma nel Medio Evo*, Firenze, Olschki, 1927. - M. ARMELLINI-C. CECHELLI, *Le chiese di Roma*, Roma 1942, vide indicem analyt. - R. VALENTINI-G. ZUCCHETTI, *Codice topografico della Città di Roma II*, Roma 1942, vide indicem. - H. DELEHAYE, *Les origines du culte des Martyrs*, Bruxelles 1933, 326 memorat episcopum Maximianum, in urbe Ravenna, cum ecclesiam s.i Stephani dedicaret, ibi, inter multas alias, reliquias s.i Floriani et s.ae Agathae deposuisse.

De insertionem nominis Agathae in Canonem: E. HOSP, *Die Heiligen im Canon Missae*, Graz 1926, 205-214, 304-305. - V. L. KENNEDY, *The Saints of the Canon of the Mass*, Città del Vaticano 1938, 62, 67, 169-173 = *Studi di Antichità Cristiana* 14. - J.A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia* II *Die Opfermesse*, Wien 1952, 309-322 *Nobis quoque*, 317-319 *Agatha*. - B. BOTTECHR. MOHRMANN, *L'Ordinaire de la Messe*. Texte critique, traduction et études, Paris-Louvain 1953, 84-85. - L. EIZENHÖFER, *Canon Missae Romanae*, Pars prior: *Tractatus textus*, Roma 1954, 41 = *Collectanea Anselmiana*. Series minor. *Subsidia studiorum* N° 1. - P. BORELLA, *Il « Canon Missae » ambrosiano*: *Ambrosius* 1954, 225-257.

tio nec per mediam aetatem, nec tempore cultus atque humanitatis, quod « Barocco » audit, diminuta est, ut innumeris operibus artium et variis usibus religionis, pietatis, maxime popularis (« folklore ») clare testificatur (11).

Ultima ratio huius venerationis in eo ponenda esse videtur, quo s.a. Agatha patrona potens habita sit in multiformis periculis ignis atque incendiiorum. In Passione, quae — ut innumis — saec. VI compilata est, narratur, dum primum eius mortis anniversarium celebraretur, montem saepissime flammam eructantem qui civitatem Cataniam imminet et Aetna vocatur, periculose erumpisse; tunc pagani (ita!) ad sepulchrum martyris cucurrisse atque cum velo suo, sarcophago virginis superposito (vel, ut alii volunt, cum ipso sepulchri coperculo) massis igneis obviam isse, quibus ilico subsistentibus, periculum necessarium cessasse. Quomodo res se habeat, certum est, civitatem Cataniam multoties per saecula posteriora protectionem s.ae Agathae in repetitis similibus periculis expertam esse. Fama peculiaris potestatis s.ae martyris in periculis ignium et incendiiorum adeo percrecebat, ut etiam in formulis liturgicis protectio Sanctae explicite imploraretur (12).

(11) Non existit — quantum novimus — historia cultus s.ae Agathae, sicut, ex.gr. habemus historiam cultus s.i. Nicolai, s.i. Georgii, et varia studia peculiariora circa cultum aliorum sanctorum, saltem in certis regionibus vel dioecibus, aut circa partes ipsius cultus, ut sunt patrocina, benedictiones, processiones, manifestationes pietatis popularis. Tamen, de diffusionem et de continuationem venerationis erga s.am. Agatham post aevum antiquum tanta et talia habentur documenta et monumenta, ut nullum de facto dubium remaneat. Qui in historia « locali » quam dicunt, aliquantulum versatus est, noverit quanta studia particularia, documentorum publicationes, aliaque id generis habeantur, in quibus nomen quoque s.ae Agathae variis modis recurrit.

(12) Catania, apud Graecos antiquos Katáne, apud Romanos Catina vel Catana, italice Catania, exsistebat iam saec. VIII a. Chr. n., et, quantunque decursu plus quam duo milium annorum bellis, expugnationibus, depraedationibus, rerum commutationibus tot tantasque calamitates perpessa sit, propter portum naturalem et situm opportunum in nostros dies usque florere non desit. Propter viciniam montis fumum flammisque eructantis qui Aetna vocatur, saepius gravia pericula vel etiam destructionem experta est. Ita an. 121 a. Chr. n. montis eruptione quasi tota demolita est; et iterum an. 1669, 23 IV, quando e fissura longitudinalis quasi 15 km, flumen massae incandescentis plures vicos urbis invasit. Accedent pericula terrae in hac regione saepe tremantis; ex.gr. die 4 II 1169 (in ipsa vigilia festi s.ae Agathae!) urbs adeo devastata fuit, ut 15000 hominum perirent; die 11 I 1693 demum maximo motu terrae urbs plane deleta est; 2/3 habitantium, seu plus quam 18000 hominum, muris diruti sepulti sunt.

In his periculis quasi continue imminentibus montis erumpentis et terrae tremantis cives Catanenses, ut supra diximus, s.am. martyrem Agatham patronam caelestem peculiari cultu, religioso et populari, inde ab antiquo persecuti sunt. Ignibus e monte erumpentibus et fluminibus massae incandescentis ab eius lateribus descendentibus patrociniū hoc proprium s.ae Agathae adversus incendia et incendiiorum pericula explicatur. Sic factum est etiam, ut patrona conclamata sit eorum qui campanas ecclesiarum fundunt et aeris candentis fluvios ad formas campanarum divertere debent; sic quoque intellegitur usus, campanas quae in periculis incendiiorum pulsari solent, s.ae Agathae dedicandi, impressis saepe in campanis his litteris: MSSHEPL, seu initialibus celebris inscriptionis ad sepulchrum ipsius Sanctae: Mens Sancta, Spontaneus Honor Dei, Et Patriae Liberatio. In turri campanaria antiquae basilicae s.i. Petri ad Vaticanum talis s.ae Agathae campana pendebat.

TIBERII ALPHEARANI, *De Basilicae Vaticanae antiquissima et nova structura*, ed. M. CERRETTI, Roma 1914 = *Studi e Testi* 26. - F. LANZONI, *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (an. 604)* II, Faenza 1927, 625-628 = *Studi e Testi* 35. - G. LIBERTINI, E. MAUCERI, G. PALADINO, *Catania: Enc. italiana* IX (1931) 426-430. - *Sicilia*, Milano 1953, 22 *Catania*, 476 ss.; 24 *Etna*, 513 ss. = *Guida d'Italia del Touring Club Italiano* 21. - *L'Italia fisica* Milano 1957, 112-114 *Etna*; 113 tabula cum delineatione fluminum massarum incandescentium, adiectis annis eruptionis = *Conosci L'Italia* 1.

Breviter: singularis veneratio popolorum versus s.am Agatham fundamentum habet in patronatu quem valide exercere videbatur contra ignem, nec oblivisci debet, pericula et damna incendiorum prioribus saeculis eo graviora fuisse, quo minus efficacia tunc erant adiumenta ad defendendum se ab igne et ad incendia repellenda (13).

In transalpinis regionibus — ut proprius ad rem accedamus, de qua nobis interest — potissimum in Germania meridionali, in Austria proprie dicta, et in territoriis vicinis s. Agatha saepe effingitur cum candela, saepe tortili, aut face, incensa vel etiam sine flamma, aut cum pane, vel etiam, sicut s. Florianus, cum aedificio igne inflammato. Populi enim illi, saltem a media aetate, amabant s.ae patronae offerre panes vel candelas peculiari eadem Sanctae benedictione sacratas, vel has panes aut candelas in flammis iam exortas iacere; utebantur etiam scidulis cum imagine et invocatione eiusdem Sanctae (« Agathazettel ») ad praeservanda aedificia ab incendiis, vel ad incendia ipsa extinguenda. Nec deest, ut accidere solet in similibus devotionis formis, aliqua species superstitionis, cum his rebus benedictis magica quasi vis adiuvandi adiudicaretur (14).

Ecclesiae s.ae Agathae per totam Italiam inveniuntur; non pauca loca ipsius vocantur nomine. Cfr ex.gr. *Annuario generale 1951* (ultima ed.) Milano, Touring Club Italiana, sub voce *Sant'Agata* (pp. 367-368), vel *Annuario delle Diocesi d'Italia 1951* (a cura della S. Congr. Concistoriale), Roma (typis Marietti, Torino), *Indice delle Parrocchie, Sant'Agata* (pp. 157). - Curiosum est observare, in tota civitate et in tota dioecesi Sant'Agata de' Goti (olim s.i Alfonso) nullam inveniri ecclesiam eadem Sanctae dicatam.

(13) Ne nimis abducemur a nostra expositione, sufficiat pauca recordari. Augustus, cum construxit forum suum, versus Suburam, quae erat regio popularis, densissime ligneis casis aliisque tuguriis superstructa, altissimum erexit murum e saxis quadris « gabinis » et « piperinis », ut magnificas suas constructiones protegeret a crebris incendiis quae Suburam devastare continuabant, non obstante interventu « vigilium », per stationes in tota urbe dispositorum (Cfr G. LUGLI, *Roma antica. Il centro monumentale*, Roma 1946, 258). « Neronianum » incendium immensa damna Urbi intulit, quoniam opes adiutrices contra incendia maiora omnino impares erant; constructiones enim lignae adhuc praevalebant, vel ligna in extruendis aedificibus popularibus multum impedenbantur. Idem valet tempore aevi medii, in incursione Roberti Guiscard, Normannorum ducis, sub Gregorio VII (1084); regiones Urbis collinae a Caelio monte usque ad Esquilinum tunc adeo igne subversae sunt, ut usque ad recentiora saecula inhabitabiles remanerent.

Notum est, quantum in regionibus transalpinis late sumptis pertimescerent incolae civitatum oppidorumque aetatis mediae ignem atque incendia, quia praevalebat mos domos extruendi ex lignis ibidem abundantibus. Non est ibi civitas maioris momenti quae non iterum atque iterum incendiis etiam gravissimis devastaretur, vel casu vel bello exortis. Idem valet de aedificiis praediorum in campis et montibus, saepe etiam a vicinis multum distantibus, ita ut incendia propriis viribus vix extinguere possint.

His omnibus consideratis, facile comprehenditur, cur populi illi, temporibus quibus fides et religio adhuc vivissimae erant, fidenter ad auxilia sanctorum recurrerent, patronosque inter eos sibi delegerent ad varios casus infortuniorum quibus facilliter exponebantur, eo magis cum remedia efficacia vel ignorabantur, vel praesto non erant.

(14) A. FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, 2 voll., Freiburg 1909, vide indices. - K. KÜNSTLE, *Ikongraphie der christl. Kunst*, II *Ikongraphie der Heiligen*, Freiburg 1926, 37-39. - J. BRAUN, *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, Stuttgart 1943, 37-41. - BÄCHTOLD-STÄUBLI, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. I 208-212. - L.A. VEIT, *Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter*, Freiburg 1936. - L.A. VEIT-L. LENHART, *Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock*, Freiburg 1956. - Consulatur etiam varia opera quibus de « folklore » germanico religioso agitur, ut sunt diversae « Kulturgeschichten », quas singulas enumerare vix oportet.

Si quis de editionibus liturgicis (sacramentaria, benedictionalia, aliaque huiusmodi quae decursu huius studii allegata sunt) melius erudiri desiderat, consulat ex.gr. PH. OP-

Ne longus sim: in iisdem regionibus (et supra illas), quae peculiari cultu versus s.um Florianum ut patronum contra ignem atque incendia praecelebant et adhuc praecellunt, s. Agatha quoque sub eodem titulo excolebatur et excoli continuatur.

3. DE INVOCATIONE « TRANSALPINA » SS.UM FLORIANI ET AGATHAE.

Initio diximus, in aliquibus provinciis nostris « transalpinis », vel, si magis placet, « centroeuropaeis », ex traditione sat antiqua, post invocationes a Constitutionibus inter preces examen vespertinum sequentes praescriptas, hanc peculiarem inveniri invocationem (15):

« Unum Gloria Patri in honorem sancti Floriani et sanctae Agathae ».

Haec invocatio nunc quoque usu est in sequentibus provinciis: austria-

PENHEIM, *Introductio historica in litteras liturgicas*², Torino [1945] = *Institutiones systematico-historicae in sacram Liturgiam* I; vel M. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica* I², Milano-Genova 1950, Capitulum « La letteratura liturgica ».

(15) Preces nostrae communes in genere, formam definitivam acceperunt in Capitulo gen.li an. 1749 (post approbationem pontificiam nostri Instituti). Die 6 X eiusdem an., in sessione 10ma, inter alia statutum est: « Si è letto ed approvato e stabilito un altro Regolamento, circa gli atti comuni da esercitarsi in casa da' Padri e Fratelli ». (*Acta integra Capitulum generalium CSSR ab an. 1749 usque ad an. 1894 celebratorum*, Roma 1899, p. 18, N° 49). - Prima vice, quantum nobis datum est noscere, in Capitulo an. 1764, scilicet in Constitutionibus tunc conditis, praecisam formam precum communium habemus. Nostrum argumentum quod attinet, legimus: « Finalmente un'altra Ave secondo l'intenzione del P. Rettor Maggiore, e tre Gloria Patri in onore di S. Gaetano per la provvidenza ». (*Codex Regularum et Constitutionum CSSR necnon Statutorum a Capitulis gen.bus an. 1764, 1855, 1894 editorum*, Roma 1896, p. 186, N° 405). - Ternae Gloria Patri postmodum creverunt in triplum; an. 1824 ex accurata descriptione P.is Springer totius observantiae quotidianae, sicut tunc in domo generalicia Pagani exulta est, scimus, hanc fuisse formam « Gloria Patri »: « L'Eddomadario passa a proporre di onorare i Santi, dicendo ogni volta 3 Gloria Patri: 1° Ai Santî nostri Tutelari; 2° A S° Giuseppe. A S° Gaetano. Per la Sta Provvidenza. 3° Al nostro Beato Padre ». (*Spic. hist.* 2 [1954] 323-324).

Post Capitulum gen.le an. 1855, quod erat romanum primum, et quod resumpsit pro Congregatione transalpina, tunc in Urbem transplantata, summam regularis observantiae ad tramitem Constitutionum an. 1764, Rector Maior Mauron inter alia edidit *Manuale Novitiorum CSSR*, Roma 1856, in quo (pp. 5-36) continentur « Preces quotidianae ». Hae preces (id est « preces communes ») in litteris circularibus eiusdem P.is Mauron (die 2 VII 1856) pro uso non solum Novitiorum, sed totius Congregationis praescriptae sunt. Hic, p. 33-34, legimus: « Examen conscientiae vespertinum ... In honorem SS. Patronorum nostrorum (3 Gl. P.). In honorem S. Iosephi et S. Caetani propter S. Providentiam (3 Gl. P.). In honorem S.P.N. Alphonsi (3 Gl. P.) ». Ex hac editione *Manualis Novitiorum* derivantur sequentes editiones variorum Manualium, sive pro tota Congregatione, sive pro singulis Provinciis paratorum. Nemo miretur, in omnibus his editionibus « officialibus », diceremus « typicis », invocationem particularem transalpinam in honorem sanctorum Floriani et Agathae non inveniri. Cfr ex.gr. *Manuale presbyterorum CSSR*, Regensburg, Manz, 1862 (prima editio, iussu P.is Generalis Mauron), vel *Manuale presbyterorum CSSR*, Regensburg, Pustet, 1911 (ultima editio, iussu P.is Generalis Murray); vel *Parvum Manuale ad usum presbyterorum CSSR*, Regensburg, Pustet, 1887 (iussu P.is Generalis Mauron).

Etiam in editione peculiari ad usum provinciae tunc Vindobonensis (austriacae) haec invocatio deest: *Manuale sacerdotum CSSR usui provinciae Vindobonensis*, Frankenstein 1914, quod explicatur natura « officiali » huius editionis seu approbationi Rectoris Maioris subiectae. In editionibus vero libri precum ad usum hebdomadarii, id est, in libro usui quotidiano destinato, haec invocatio semper habetur.

Sed in provincia Pragensi timor approbationis « officialis » non videtur praevaluisse: *Manuale sacerdotum CSSR usui provinciae Pragensis*, Praha 1912, p. 108, hic legitur invocatio « transalpina »: « Ke cti sv. Floriána a sv. Háty: Gloria Patri etc. ».

Editionem peculiarem provinciae polonicae non vidimus.

ca cum viceprovincia de Kopenhagen, Pragensi et polonica; usque ad an. 1907 viguit etiam in provincia tunc Germaniae Superioris, quae recens titulum in « monacensem » mutavit; an. 1893 in Brasile meridionale invecta est, ubi nunc per merita PP.um nostrorum Bavarorum provincia propria S. Pauli floret (16).

Ex geographico circumitu, quem indicavimus, deduci potest qua aetate haec invocatio assumpta fuerit. Complectitur enim totam illam regionem, quae ante an. 1848 (seu ante violentam dispersionem Nostrorum in imperio austriaco) provinciam primitivam austriacam efformabat: imperium videlicet austriacum et regnum Bavariae. Provincia propria Germaniae Superioris an. tantum 1853 constituta est, et, cum vix supponendum sit, usum invocationis peculiariis, de qua agimus, *post* constitutionem provinciae invectam fuisse, probabilius esse videtur usum eiusdem invocationis divisione provinciarum antiquiorem esse. Ex altera parte, ceterae provinciae transalpinae primitivae (helvetica et belgica), an. 1841 primum a S. Sede erectae, talem usum numquam noverunt, nec provinciae, postea ab his separatae (17)).

Conducimur itaque ad hanc conclusionem valde probabilem: invocationem peculiarem ss.um Floriani et Agathae inter an. 1841 et 1848 (vel maxime 1853) in provinciam primitivam austriacam fuisse introductam; aliis verbis, auctorem habuisse venerabilem P.em Passerat, Vicarium gen.lem transalpinum, vel saltem ab eo probatam fuisse (18).

(16) De continuatione invocationis ss.um Floriani et Agathae in provinciis austriaca, Pragensi, polonica et in viceprovincia de Kopenhagen certi sumus ex propria experientia et ex responsionibus directis quas datis occasionibus collegimus.

De suppressione invocationis in provincia Germaniae Superioris, occasione visitationis canonicae an. 1907, per P.em Stummer Iosephum, tunc Provinciale, certiores facti sumus per urbanas litteras RP.is Zetl (Gars 28 II 57). RP Iosephus Untergehrer, a P.e Zetl rogatus, collegit varia testimonia a veteranis provinciae (epistula Degendorf 22 II 1957). Placet pauca quaedam hic notare.

In antiquioribus editionibus libri precum pro hebdomadario invocatio habetur. Patres Fratresque coadiutores veterani omnes bene recordabuntur recitationem invocationis. Tempore dispersionis propter « Kulturkampf », in domo iuvenatus Dürrnberg, apud Hallein (Salzburg, Austria), an. 1898 haec invocatio per breve tempus suppressa est; sed cum mox iuvenis quidem gravi morbo gulae laborare coepisset, RP. Stangassinger, qui tamquam « sanctus » habebatur et habetur (eius Beatificationis Causa apud s. Rituum Congregationem agitur) instabat: « Eccere! Vix suppressistis, poenam luetis! ». Consentaneum fuerat, invocationem restituere. - Referunt praeterea veterani illi, verum auctorem suppressionis invocationis illius in provincia Germaniae Superioris fuisse P.em Georgium Schober, qui per multos annos Romae vixit, apud s. Congregationem Rituum Consultor optime meritis, homo observantiae rigidae, ita ut tempore feriarum in domo studentatus Gars apud Superiores maiores provinciae institerit, quominus haec invocatio, ut contra rigorem Regulae, supprimitur.

Notetur vero, tunc in dicta provincia alios quoque usus invaluisse gravioris momenti, ita ut invocatio duorum sanctorum res parvi ponderis erat, quae tamen cum ceteris usibus extra Regulam dirupta est.

E provincia S. Pauli (Brasile), usque ad hunc diem, in quo haec scribimus (22 IV 57), responsionem non accepimus.

(17) Historia erectionis provinciarum an. 1841 nota est; nec opportunum esse videtur, documenta iterum hic allegare. De foundatione provinciae Germaniae Superioris vide E. ZETTL, *Hundert Jahre süddeutsche Redemptoristen*: *Spic. hist.* 1 (1953) 212-220.

(18) P. Passerat, quamquam origine francogallus, tamen inde ab an. 1803 per regiones Germaniae meridionalis, deinde per magnam partem Helvetiae migratus est, demum per 18 annos residebat in Wien, atque iterum iterumque omnes illas regiones visitationum causa remigravit, ita ut non alienum sit opinari eum quoque popularem venerationem erga ss.os Florianum et Agatham novisse. Non excludimus tamen, alium vel alios in decisionem

Post expositionem rerum, quas supra sub nn. 1 et 2 praesentavimus, dubium esse non potest, quin s.i Florianus et Agatha in una invocatione consociati fuerint, quia in regionibus austriacis vel bavaris ex saeculari populorum traditione ut patroni « per excellentiam » contra ignem atque incendia noti et venerati sunt.

Ni fallimur, temporibus Congregationis transalpinae proprie dictae (1820-1855) domus nostrae numquam incendio devastatae sunt; pericula tamen vel forsitan initia incendiorum mox domatorum facile haberi poterant, quin notitiae de iis ad nos pervenerint. Ceterum Congregatio transalpina in rebus minoris momenti certa gaudebat libertate, ita ut nulla obstabat difficultas, brevem hanc invocationem communibus precibus inserendi. Nullum novimus documentum vi cuius haec insertio praescriberetur aut commendaretur; attamen alicubi adhuc latere potest (19).

4. CONCLUSIO.

De parvula sane re egimus.

Qui vero traditiones ususque peculiare bonos et rationabiles amat, gaudebit hanc minusculam reliquam e temporibus « Patrum » nostrorum intactam pervenisse ad nostros usque annos, in quibus tantae ac tales, vel

influxum habuisse PP.um nostrorum ex illis regionibus natos et ab infantia pietatis popularis usibus perfusos.

(19) Certa traditio de origine invocationis, quam tractamus, non existit. - RP Hosp, quem — egregium nostrarum rerum praecipue austriacarum et in genere transalpinarum cognitorem — interrogavimus, haec fere nobis tradidit (epistula Katzelsdorf 16 III 1957); remittitur ad P.em Provinciale Andreae Hamerle (Provincialis 1880-1894, † 1930), quem, dum de « Assecuratione contra incendia » agebatur, dixisse asserunt, nos domosque nostras « assecuratas » esse apud ss.os Florianum et Agatham, atque simul statuuisse, addendum esse in precibus versperinis illud « Gloria Patri » in honore patronorum contra ignem. Sed cum idem P. Hosp, pro sua historica diligentia, litteras circulares P.is Hamerle perscrutatus esset, omnino nihil invenit quod opinioni expositae responderet. Nec inspectione facta in circulares epistulas Provincialium antecedentium, aliud elementum in lucem venit. In libris vero chronicarum domus nostrae de Katzelsdorf, ad an. 1869, occasione ictus fulminis in domum, legitur damnum non evenisse quia « assecurati » sumus apud ss.os Florianum et Agatham! ».

Ex traditione autem provinciae bavaricae (Germaniae Superioris, nunc Monacensis) haec alia narratio profertur: « Ave Maria » (sic!) in honorem patronorum Floriani et Agathae apud PP. Austriacos hanc habuisse rationem: cum olim incendium oritetur in quodam Collegio nostro, votum factum esse recitandi quotidie hanc precepcionem. Hic usus a Patribus qui, ex Austria venientes, primam domum in Bavaria fundarunt (Altötting, an. 1842), allatus est et continuatus usque ad tempus quo (ut hac traditionis versione dicitur) superiores retinebant, votum PP.um austriacorum non obligare PP. Bavariae, nec convenire, ab usu totius Congregationis recedere quae hanc invocationem ignorat.

Evidens est, certam securamque traditionem de hac re non existere. Notitiae scriptae (si exstant!) adhuc non inventae sunt. Manet ergo nostra opinio, tempus introductionis quaerendum esse inter an. 1841 et 1848 (1853); praecisam occasionem vel auctorem verum huius usus ignoramus.

Addere placet notitiam de usu invocationis s.ae Agathae in Congregatione religiosa sororum, quae in Helvetia originem habuit; Congregationem intendimus Sororum docentium a Sancta Cruce de Menzingen (Zug, Schweiz), fundatam an. 1844, et de educatione atque formatione sexus femineae optime meritam. Confundatrix, Mater Maria Bernarda Heimgartner (in cuius Beatificationis causam incumbimus), nata in pago Fislisbach (Aargau), ubi ecclesia parocchialis s.ae Agathae sacra est, hanc popularem invocationem in Congregationem suam invexit: « Bitt für uns, o heilige Jungfrau und Märtyrin Agatha, auf daß wir von zeitlichem und ewigem Feuer bewahrt werden » (Cfr H. JUD, *Mutter Bernarda Heimgartner*, Menzingen 1944, 66).

maximae quoque res et institutiones, violentia nimia bellorum et permutationum in plurimis vitae et « civilisationis » nostrae condicionibus penitus exciderunt.

Sperare liceat, hanc devotam facilemque invocationem in futuro quoque pie conservatam iri, dum pericula « incendiorum » vel totius mundi, certo quodam modo, in dies augeantur, sive rerum eventuumque politicarum successionem, sive potentiam omni nostra notione et experientia maiorem instrumentorum belli destructioni destinatorum consideremus. Valeat ergo atque servetur patronorum caelestium contra ignem atque incendia invocatio, traditione nostra peculiari sancita, ss.um Floriani et Agathae.

ANDREAS SAMPERS

STUDIA PATRIS TER HAAR
DE DECRETO B. INNOCENTII XI DIEI 26 IULII 1680

Occasione beatificationis Papae Innocentii XI liceat nobis etiam in mentem revocare studia P. is Francisci Ter Haar (1) de Decreto 26 iulii 1680, quod magni momenti est in progressu controversiae de Probabilismo.

Quando, vertente saeculo 19°, haec controversia denuo exarsit maxime inter fautores systematis Probabilismi simplicis et Aequiprobabilismi, pluries de hoc Decreto disceptatum est, quin tamen textus authenticus sufficienter cognosceretur. Occasione controversiae inter P. em Iosephum Brucker SI (2) et P. em Petrum Mandonnet OP (3) Suprema Congr. S. Officii adita est, ut textus genuinus ex tabulario eiusdem Congregationis publicaretur. Quod factum est die 21 apr. 1902 (4).

Quamvis S. Sedes in hoc Decreto nihil definiat nec condemnet, tamen ex discendi genere clare elucet quod vertatur contra eos « qui asserunt quod in concursu minus probabilis opinionis cum probabiliore sic cognita et iudicata, licitum sit sequi minus probabilem » (5), a. v. contra Probabilismum simplicem (6).

(1) Ter Haar Franciscus Ass., cfr *Spic. hist.* 2 (1954) 274, n. 163. - Bibliographia eius in DE MEULEMEESTER, *Bibliographie* II 420-422, III 395.

(2) *Le prétendu Décret d'Innocent XI contre le Probabilisme: Etudes* 86 (1901 I) 778-800. - *Le Décret de 1680 concernant le Probabilisme d'après une communication officielle du S. Office: Ibid.* 91 (1902 II) 831-846.

(3) *Le Décret d'Innocent XI contre le Probabilisme: Revue Thomiste* 9 (1901) 460-481, 520-539, 652-673. - *Encore le Décret d'Innocent XI: Ibid.* 10 (1902) 676-698.

(4) Textus Decreti apud *Acta Sanctae Sedis* 35 (1902/03) 252-253; *Etudes Religieuses* 91 (1902 II) 847-848; DENZ. n. 1219.

(5) Ex textu Decreti.

(6) « Sarebbe quindi errore di pensare che il S. Ufficio con quel decreto definisse esser vero il Probabiliorismo e falso il Probabilismo [...]. E' da confessare d'altra parte che, se è vero che la S. Sede non definisse nulla, è pur vero però, che diede il suo favore al Probabiliorismo, quasi desiderasse che finalmente questo trionfasse e non già il Probabilismo ». (*Civiltà Cattolica* 53 [1902 III] 578-579).